

ВИВЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ У РУСИСТИЦІ
ТА ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено актуальній проблемі визначення статусу граматичної категорії дієприслівників. Особливу увагу звернуто на дослідження дефініції дієприслівників та їх вивчення у русистиці та вітчизняному мовознавстві.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, дієприслівникові форми, логико-граматичний напрям, предикативне слово, синтаксична функція, формально-граматичний напрям, лексико-граматичне значення, дієсловові дієприкметник.

Дослідження дієприслівника і його функцій в українській мові має давні традиції. Українські лінгвісти трактували дієприслівники за їх морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Історії виникнення дієприслівників присвятили свої праці В.І. Борковський, Л.А. Булаховський, О.С. Істріна, С.Д. Нікіфоров, О.О. Потебня, М. Равлюк та ін. В.М. Русанівська та І.Р. Вихованець розглядали дієприслівник у семантико-граматичному аспекті. Питання ж дефініції та функціонування дієприслівників у сучасній мові, тип семантико-синтаксичних відношень, функцій їх у реченні ще до кінця не досліджене, хоч чимало робіт присвячено цій тематиці. Дієприслівник є однією з характерних категорій слов'янських мов, він продовжує й далі привертати увагу дослідників, постаючи в їхніх працях у досі невідомих аспектах і ракурсах. Склалася цікаві гіпотези і фрагменти теорій, якими конструктивно витлумачують статус граматичної категорії дієприслівників. Актуальності цієї проблематики сприяють значною мірою також динамічні процеси у вітчизняному мовознавстві. Концептуально дослідження пов'язане з науковою програмою «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності».

Метою даної статті є вивчення дієприслівників у русистиці та вітчизняному мовознавстві. Це дає підстави для глобального і всебічного аналізу різноманітних лінгвістичних явищ у граматичній категорії дієприслівників в українській мові.

У становленні категорії дієприслівників, що відбуваються, перш за все, законі розв'язку системи дієслова, виявляється діяння внутрішньої законності мови. Дієприслівники своїм становленням збагачують граматичний прийом, способи вираження в мові логічного поняття дії для більш точного розчленованого вираження думки.

Ще з часів М. Смотрицького дієприслівник залишається однією з малоопрацьованих дієслівних форм. Найдавніші російські граматисти М. Ломоносов, О. Восток, М. Греч, К. Аксаков вважали [15; 6; 9; 10] дієприслівник формою дієслова. В одній із перших українських граматик

А. Павловського – дієприслівник теж визначається як форма дієслова [18]. Автор переносить у свою граматику вчення М. Ломоносова про часові форми дієприслівників, але вказує при цьому на відмінності суфіксів дієприслівникових форм в українській мові і констатує три форми дієприслівників: *співаючи, заспівавши, співавши*. Тобто, засвідчує творення форм дієприслівників на *-ючи* від дієслів недоконаного виду і на *-ши* від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду. Граматика А. Павловського написана російською мовою, і в ній вживається російський термін «депричастие». Відповідно до цього «ланки» російського терміна в українській мові створюється термін «дієприслівник», в якому в самій назві вказується, що так називаються слова, які мають ознаки і дієслова, і прислівника.

Термін «депричастие» вжив М. Смотрицький для визначення коротких, нечленних дієприкметників. В «Увещении о депричастиях» «Граматики» М. Смотрицького читаємо:

«Депричастия суть причастия через усэчение или изэятие сокращеннаа и знаменованиемъ от причастия (от нихъ же и составляюцца) потолкиа различенствующяя: по елику прилагательное усэченное от цэлого различествовати обыче») [23, 128].

П. Житецький вважає, що М. Смотрицькому вдалося у своїй граматиці зафіксувати окремі особливості живої мови і серед них саме дієприслівник, який М. Смотрицький справедливо відзначив як особливий вид дієприкметників. Правда, зазначає П. Житецький, М. Смотрицький сам не усвідомлював того, що це форми живої мови, що в руській формі такі дієприкметники не були властиві старослов'янській мові [13, 21].

Суть дієприслівникових форм як форм дієслівних правильно розуміли вже перші російські граматисти. Так М. Греч ще в 1827 р. у своїй «Практической русской грамматике» писав: «Дієприслівником виражається стороння дія предмета, що відбувається при головній його дії» [10, 226].

Сучасна точка зору на дієприслівник у російській мові сформульована акад. Л.В. Щербою: «...інфінітив, дієприкметник, дієприслівник і особові форми визнаються нами як форми одного слова-дієслова ... тому що, хоч кожна з цих форм і має своє значення, однак всі вони мають спільне значення дії» [27, 20].

Відповідно визначаються дієприслівники і в сучасній українській мові. При дослідженні дієприслівників української мови використовуються також праці російських учених, оскільки категорія дієприслівників у цих споріднених мовах має багато спільного.

Вітчизняні мовознавці давно звернули увагу на те, що в мові поряд з особовим дієсловом для визначення дії вживається особлива граматична форма, що має своєрідні граматичні значення. Визначення дієприслівника як лінгвістичного поняття є досить складним і суперечливим у мовознавстві. Дефініцію дієприслівників подано в багатьох монографіях, кандидатських і докторських дисертаціях, статтях, які присвячені питанням морфології у

російській, українській та інших слов'янських мовах. У різних авторів визначення дієприслівника ґрунтуються на різних засадах і принципах. Так, в працях лінгвістів логіко-граматичного напрямку, найвизраźнішим представником якого вважається Ф.І. Буслав, дієприслівник визначається як особливе предикативне слово, за змістом відповідне присудку підрядних обставинних речень, і на цій основі дієприслівники визначаються як засіб скорочення підрядних речень [4, 19].

Таке неправильне тлумачення синтаксичної функції дієприслівників пояснюється загальним логіко-граматичним підходом до вивчення граматики. Однак у такому логіко-граматичному визначенні звертається увага на те, що в дієприслівниках абстрагуються логічні обставинні відношення між діями, хоч обґрунтування і доведення цього положення подається неправильно, – на основі змістової відповідності стилістично замінних конструкцій.

О. Потебня виступив із критикою підтримуваних Ф. Буславим положень про те, що дієприслівникові конструкції є скороченим видом підрядних речень, і довів, що з погляду історичного розвитку мови дієприслівники є членами речення, а речення з дієприслівниками є результатом розвитку структури речення з кількома присудками, що виражені особовою формою дієслова і дієприкметниками у значенні дієприслівників при відображенні складної діяльності одного й того ж суб'єкта в реченні, який виступає у формі підмета (називного відмінка особи чи предмета) [20, 25].

Представники формально-граматичного напрямку в мовознавстві, зокрема О.М. Пешковський, звернули увагу на особливості вживання дієприслівників – їх граматичне відокремлення в реченні [19, 51].

Повного вивчення дієприслівника як граматичної категорії, визначення його граматичних значень і синтаксичних функцій у відомій нам літературі ми не знаходимо. Окремі цікаві спостереження про перфектні значення дієприслівників доконаного виду в російській мові узагальнені у статті Л.Я. Браве «К вопросу о значении деепричастий совершенного вида» [3, 19]. Синтаксичні функції дієприслівників у сучасній російській мові розглядаються у роботі Л.А. Дериба «Деепричастные конструкции в роли обстоятельства» [12, 215] та в дослідженні Г.В. Валімової «Деепричастные конструкции в современном русском языке» [5, 105].

Чимало уваги відокремленню дієприслівників приділили А.Т. Руднев [2, 53], Є.В. Кротевич [14, 25], але у своїх висновках вони не йдуть далі визначеного граматичних працях Д. Овсянко-Куликовського, О. Пешковського, О. Потебні [20, 17; 19].

У дослідженнях І.І. Мещанінова дієприслівник зовсім випадає із системи дієслова, бо, на його думку, обмежувальною ознакою дієслова як частини мови є присудковість: «Дієслово як частина мови, що виступає у присудку, перетворює цю ознаку присудковості на свою дієслівну» [16, 190], а дієприслівники, як відомо, ніколи не виступають головними членами речення – присудками

Лексико-граматичне значення дієприслівника як спеціальної дієслівної форми І.І. Мещаніновим не розглядається, оскільки не вкладається у «прокрустове ложе» визначених ним ознак дієслівності.

Представники формально-граматичного напрямку в мовознавстві виокремлювали дієприслівники з категорії дієслова через те, що вони не вкладаються в систему відмінюваних форм дієслова. Дієприслівники включаються ними в розряд незмінних слів як слова з характерними формами словотворення [25, 240], [21, 148].

У дослідженнях граматичної категорії дієприслівників помітно визначаються три точки зору:

- намагання виділити дієприслівник у самостійну частину мови;
- пояснення дієприслівника як змішаної, проміжної, гібридної дієслівно-прислівникової категорії;
- визначення дієприслівника як специфічної незмінної форми дієслова.

У перших виданнях «Русского синтаксиса в научном освещении» О.М. Пешковський [19, 98] виділяє дієприслівники за їх морфологічними і синтаксичними ознаками, як і дієприкметники та інфінітиви, в самостійну частину мови [19, 63]. У 3-му і пізніших виданнях синтаксису він вже не вважає дієприслівник самостійною частиною мови, а приєднується до погляду О. Шахматова і О. Потебні, що це змішана частина мови, яка за лексичним значенням основи може бути включена в розряд дієслів.

Спроба О.М. Пешковського виділити дієприслівники із системи дієслова в самостійну частину мови є реалізацією думки О. Потебні про те, що слід розрізняти більш широке і вузьке значення категорії дієслова. У більш вузькому значенні категорія дієслова охоплює лише ті форми, які виконують у реченні функцію присудка.

Вказуючи на своєрідність синтаксичних функцій і граматичних значень дієприслівників, О. Потебня і О. Шахматов теж були схильні вважати їх самостійною частиною мови. О. Шахматов [26, 138] визначає частини мови як «слова у їх відношенні до речення». А в такому плані дієприслівник виявляє багато оригінального. Слід відзначити, що саме такий підхід допоміг О. Шахматову помітити в дієприслівниках специфіку їх синтаксичних функцій, що становить суть вчення про другорядний присудок.

О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський, частково О. Пешковський і певною мірою О. Шахматов, розвиваючи вчення про особливий акт предикації у реченні, подають ряд цінних спостережень щодо дієприслівників. Не підтримуючи психологічного вмотивування цього вчення, можна сказати, що позитивним для вивчення дієприслівників у ньому було те, що особливу увагу звернуто на вивчення граматичних засобів вираження предикації. З цієї точки зору дієприслівник визначається як результат розвитку предикації в реченні. Поряд із тим подається поняття предикативних членів, що мають доповнюоче вираження предикації. Одним із способів додаткового вираження предикації виступає

дієприслівник у функції другорядного присудка. Вказуючи на характерну для дієприслівників роль другорядного присудка, О. Шахматов не говорить тут саме про відокремлення, але всі випадки виявлення функції другорядного присудка в наведених ним прикладах і є відокремленими конструкціями. Терміном «другорядний присудок» О. Шахматов вказує на предикативність і відносну самостійність цих конструкцій. На його думку, ці конструкції визначають тип «двоприсудкового речення». У О. Потебні цей термін «другорядний присудок» вживається для визначення синтаксичної функції нечленних дієприкметників, що розвинулися в сучасні дієприслівники.

З поширенням поглядів О. Потебні і О. Шахматова було усунене з граматики поняття скорочення підрядних речень, а відповідно внесене вчення про відокремлені члени речення, які розуміють не як засіб скорочення більш давніх підрядних речень, а як граматичний засіб, паралельний їм, із відповідними відтінками граматичних і стилістичних значень.

О.М. Пешковський, поповнюючи вивчення різних граматичних засобів вираження предикації, поглиблює погляди О.О. Шахматова і О.О. Потебні в цьому питанні вивченням інтонації та синтаксичних відношень відокремлених членів речення.

На основі розглянутих вчень сформувалися погляди на дієприслівник у пізніших дослідників. В.В. Виноградов вбачав своєрідність дієприслівників у сполученні ознак дієслова та прислівника і визначив дієприслівник як змішану «гібридну» дієслівно-прислівникову категорію [8, 37]. А це говорить про те, що вияв обставинних відношень до присудка він вважав за найбільш характерне значення для дієприслівників. Ця точка зору на дієприслівник мала місце в дореволюційній літературі і поширилася в нашій навчальній літературі. У шкільній практиці дієприслівник розглядається як обставина.

В «Грамматике русского языка» теж відзначається, що дієприслівник поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, але при цьому вказується, що значення дієприслівників полягає у визначенні другорядної, супроводжуючої головну, дії [11, 522].

Останнім часом уточнюється і доповнюється визначення дієприслівників і їх функцій, хоч і не знімається твердження про гібридну природу дієприслівників та їх обставинну функцію в реченні. Дійсно, в реченні дієприслівник може визначати обставину, але при такому вживанні бліднуть його дієслівні значення. В.В. Виноградов, вказує на спільність дієприслівників і прислівниками, але, з другого боку, зазначає, що оскільки дієприслівник незмінна форма, то «ні при якій морфологічній категорії, що об'єднують дієприслівники з прислівниками, не може бути мови», у той час як з дієсловом їх об'єднує виявлення значення дії в граматичних категорій виду, стану [7, 360].

Розглянувши мовознавчу літературу про граматичні форми дієприслівників і їх синтаксичні функції, приходимо до висновку, що розходження в поглядах на дієприслівник і його функції у реченні існують ще й зараз; так, ще й досі

недостатньо висвітлені функції дієприслівників у реченні, при розгляді їх не спостерігається певної системи – змішується семантичний і синтаксичний підхід, морфологічні і синтаксичні ознаки.

Сучасними граматистами дієприслівник визначається як проміжна між дієсловом і прислівником категорія, яку практично розглядають у системі дієслова, оскільки дієприслівники, як і дієслова, становлять граматичне поняття дії і виявляють ті ж відношення до інших слів у реченні, що й інші дієслівні форми. Поряд із цим дієприслівники мають ряд специфічних граматичних значень, які й визначають їх як характерну категорію дієслова.

Отже, дієприслівник – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербойд), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника. [1, 10].

В українській мові найвиразнішою морфологічною дієслівною ознакою дієприслівника є категорія виду. Значення часу в них морфологічно нейтралізоване. Прислівникова сутність дієприслівника виявляється у його незмінності й синтаксичної функції обставини [24, 143].

Література

1. Азарова Л.Є., Сасинович Е.С. Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування. – Вінниця. – 2005.
2. Аксаков К. О русских глаголах. – М., 1855.
3. Браве Л.Я. К вопросу о значении деепричастий совершенного вида // Русский язык в школе. – 1940. – № 6. – С. 6-11.
4. Булаев Ф.И. Общий курс русской грамматики. – М., 1935.
5. Валимова Г.В. Деепричастные конструкции в современном русском языке. // Ученые записки Ростов-на-Дону госуд. пед. ин-та. – 1940. – Т.2.
6. Востоков А.Х. Русская грамматика. – 1831.
7. Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1986.
8. Виноградов В.В. Современный русский язык. – М., 1952.
9. Греч Н.И. Практическая русская грамматика. 1845.
10. Греч Н.И. Краткая русская грамматика. – СПб, 1827.
11. Грамматика современного литературного русского языка. – М., 1970.
12. Дерибас Л.А. Деепричастные конструкции в роли обстоятельства. // Русский язык в школе. – 1953. – № 4. – С. 13-18.
13. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия XVII-XVIII в. – К., 1889.
14. Кротевич Е.В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке. – Алма-Ата, 1941.
15. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений: Труды по филологии. – М.-Л., 1952. – Т.7.
16. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – 1978.
17. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – 1912.
18. Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. – 1818.
19. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
20. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1985.
21. Поржезинский В. Введение в языковедение. – М., 1916.
22. Руднев А.Т. Обособленные члены предложения, функции и способы их грамматического выражения в современном русском литературном языке. – Л., 1947.
23. Смотрицкий М. Грамматика. – Ев'ю, 1916.
24. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
25. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение.